

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ЮРИДИЧЕСКИТЕ ПРОФЕСИИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО: КВЕСТОР, КУРАТОР, ТАБУЛАРИЙ В СЛАВЯНСКИ КОНТЕКСТ¹

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Резюме. В статията се анализира писменото присъствие на три латински термина в най-важните славянски юридически компендиуми, преведени от гръцки по различно време и в различни географски точки на Slavia Orthodoxa: славянския превод на *Еклогата* от X в., на *Прохирона* от началото на XIII в. и *Синтагмата на Матей Властар* от края на XIV в. Те са обособен раздел от културната лексика – термини за назоваване на лица, упражняващи съдебни, съдебно-административни или попечителски функции. Целта е да се съпоставят начините на тяхното битуване в трите източника и да се изведат закономерности за правната култура на българите и южните славяни през Средновековието. По този начин, без да си поставя специално за цел да коментира споровете около локализацията на посочените преводи, авторката ги разглежда като източник на висока интелектуализация на лексиката на старобългарския книжовен език и доказателство за континуитет в правната култура. Това са познавателни въпроси, от които днес могат да се ползват юристи, филолози, преводачи и др.

Ключови думи: *средновековно славянско право; латински термини; правен език*

Правото е основна ценност във всяко едно общество и основа за изграждане на други ценности. През епохата на Българското средновековие то функционира в съвкупността си от обичайните, по същество езическите норми на родовия свят, римо-византийската светска юрисдикция (така наречения *jus graeco-romanum*) и каноничното право на християнската църква. Висшата роля на средновековния владетел, който олицетворява социалния ред и обединява субектите под егидата на праведния Божи закон, определя в голяма степен институционализирането на правото точно така, както през Античността то действа в Древния Рим. Правната система става много важна част от рецепцията на византийския цивилизационен модел, в основата на който стоят християнската религия и разбирането за божествената природа на властта. След християнизацията всички големи законотворци декларират, че се стремят да сътворят такива закони, които да са угодни на Бога и полезни за обществото (такова е началото на 18-та Новела на Юстиниан I (527 – 568) – Scott 1932; същото в Предисловието към византийската *Еклога* от 741 г. – Щапов / Shhapov 2011: 13 – 17). Преводните текстове на византийското светско и църковно право в славянския свят обогатяват не само теорията на правните концепти, но така също и културната лексика на класическия старобългарски език. Те дават възможност да се проследи специфичната терминология, застъпена в тях.

Темата за юридическите професии през Средновековието е много обширна както в хронологически аспект – появата и диахронното развитие на даден термин до съвременната епоха, така и в обхвата на потенциалния изворов материал. Основната задача в настоящата статия е да се обобщи как в славянски контекст се предават трите латински термина *квестор*, *куратор* и *табуларий*. Те се разглеждат като названия на юридически професии, но трябва да се има предвид, че в тази тематична сфера се включват длъжностни названия както за юристи в тесен смисъл, така и за юридически съветници или чиновници в съдебната канцелария. Могат да се опишат още като названия за лица, упражняващи съдебни, съдебно-административни или попечителски функции (Ефимова / Efimova

¹ Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия по проекта *Foreign Linguistic Influences in the Historical Formation of Bulgarian and Romanian*.

2011). Обилието от подобни термини във византийската традиция е голямо и се дължи на факта, че от епохата на Исавърската династия през VIII в. насетне рязко се повишава значението на писмената документация в съдебното производство, а това изисква подготвен апарат от служители. Заимства се терминологията от основополагащия, в началото латиноезичен *Corpus Iuris Civilis* на Юстиниан I в четири части, който продължава своя живот на гръцки с процесите на елинизация и буквалното превеждане дума по дума – така нареченото *κατὰ λόγον* (Gastgeber 2020: 17). Редица латински термини се запазват без изменение. Латино-гръцката взаимност в правото е подобаващо анализирана в редица научни трудове при представянето на изворите, при техните преводи на съвременни езици (Penna, Meijering 2022) или в специализирани изследвания (Bury 2015; за славянската традиция например Бубало / Bubalo 2004; Вин / Vin 2018). Източници за анализ тук ще бъдат три преводни компендиума, създадени в различни географски точки на славянския свят по различно време:

Еклогата на императорите иконоборци Лъв III Исавър и Константин V Копроним от 741 г., преведена най-вероятно в Преслав през X в. по нейния най-ранен препис в руския сборник за съдиите *Мерило праведное* от XIV в. (Липшиц / Lipshic 1965; Щапов / Shhapov 2011; Burgmann 1983).

Прохиронът (според едни учени възникнал на гръцки през 870 – 879 г., според други през 907 г.) в Иловичката кръмчая, Номоканон в 14 титута с тълкования от 1262 г., преведен вероятно на Атон от екип славянски преводачи под ръководството на св. Сава Сръбски (Петровић / Petrović 1991; Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2022).

Синтагмата на Матей Властар от 1335 г., преведена на Славянския юг още през XIV в., вероятно в пределите на Сръбското царство, по Крушедолския препис от XV в. (Новаковић / Novaković 1907; Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013).

Квестор/qu aestor, ὁ κωαίστωρ, κοιαίστωρ, коуѣсторъ. В най-рано възникналия от трите превода – този на *Еклогата*, терминът се среща два пъти в Предисловието. Това е показателен факт, защото законодателният свод на императорите иконоборци има за цел да осъществи съдебна реформа. Предисловието е истински манифест и излага нейните нравствено-етични принципи. Един от конкретните пътища към обществена справедливост е да се пресекат всякакви порочни практики на длъжностните лица за вземане на подкупи и те да останат с „чисти ръце“. Подчертава се, че на чиновниците в съдебните и имперските канцеларии се заплаща директно от държавната хазна. Във връзка с това в Предисловието се изброяват названия на такива длъжности. *Квестор* се използва както в гръцкия оригинал, така и в славянския превод като род.-вин. форма: *кѣѣстера, кѣѣстѣра, коіѣстора, кѣѣстора* (Липшиц / Lipshic 1965: 42, 82 – 83; Burgmann 1983: 104, 162; Щапов / Shhapov 2011: 17; в новобългарския превод на *Еклогата* се използва терминът *квестор* – Благоев / Blagoev 1932: 156). Нещо повече, само в някои гръцки преписи на *Еклогата* се появява собственото име на патриция Никита квестор, наречен още *ἐνδοξότατος*. Епитетът е почитателно обръщение към висш представител на аристокрацията и е преведен дословно с *прѣславѣнъ*. Подобни факти подкрепят установеното в научната литература за тази длъжност. Квесторът оглавява висшата съдебна власт и нито един императорски закон не може да влезе в сила без неговия подпис. Той е началник на имперската канцелария и отговаря за крайното оформяне на законите в писмен вид. Логично е на този пост да са назначавани хора с благородническо потекло – патриции. Е. Липшиц описва палитрата от дейности в неговите правомощия в наказателното, имущественото и наследственото право; по въпроси на настояничеството и попечителството над непълнолетни; в съдебни дела и др. (Липшиц / Lipshic 1965: 82 – 83). Специално негово правомощие от епохата на Юстиниан Велики, когато с 1. глава на 80. Новела се установява официално тази длъжност, е да надзирава не само работниците и робите, но и всякакви хора, които идват в Константинопол, да установява причините за идването и да осъществява контрол (Scott 1932; Freshfield 1928: 160). За Дж. Бъри квесторът е висш магистрат, който има на разположение цяла канцелария от служители, но функциите му исторически намаляват (Bury 2015: 71 – 75). Ето защо не буди изненада, че споменатите контекстови употреби в *Еклогата* попадат в една група с други цитирани длъжности названия, сред които *ипатът*, *ὕπατος* ‘консул’, и *антиграфевсът*, *ἀντιγραφεύς* ‘писар, секретар’.

В славянския превод на пълния *Прохирон* терминът отсъства и се заменя от славянското съответствие *испытъникъ*, *κοιαίστωρ* < *quaestor*: *нѣ аще оубо въ константинн градѣ. да възвѣщають импѣрхоу. или испытънкоу. аще же въ ѡвластехъ. мѣста того властелю да възвѣщають. и ти да поноудѣтъ таковыхъ родителе. ѡдавати и за моужь. и вѣно даати за не. по силѣ имѣнниа нхъ* (Zepos 1962: 127;

Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2022: 145). Контекстовото значение на лексемата е ‘висш столичен магистрат, съдия-следовател’. На това длъжностно лице се делегират права, равностойни на тези на епарха на града (ἐπαρχος τῆς πόλεως, градоначалник, градски управител), да дава съгласие за брак в някои спорни казуси между родители и деца – в случая, ако родител се забави да уреди брака и зестрата на навършилата 25 години своя дъщеря. Водещият семантичен признак ‘разпитване, разследване, водене на следствие’ е запазен във варианта *испытатель: кїєсторъ — испитатель* (Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013: 20). Той се среща в известния кратък списък с латински правни термини към славянския превод на *Синтагмата на Матей Властар* от XIV в. Това са така наречените *Латинские рѣчи*. Като допълнителен текст към *Синтагмата* те очевидно са били преведени и прибавени поради необходимостта редица термини на римското право да бъдат осмислени наново в новата историческа епоха, когато тяхното значение се е нуждало от актуализиране и уточняване. Поради самия характер на Λέξεις Λατινικαί като глосар липсва контекстът, а той би бил най-точният критерий за значението на даден термин в диахрония. Това е довело до някои механични съответствия без точен смисъл. Не такъв обаче е случаят с изследваното преводно съответствие, което явно отразява по-стара традиция в превода на латинския термин *квестор*. В диахронните речници лексемата практически не е представена, за разлика от съвременните енциклопедични или специализирани речници (сравни *кѡѣсторъ* в Miklosich 1977: 325 по Миней на Миханович от XVI в. – без никакво тълкуване). Може да се направи заключението, че там, където се среща непреведена в правни текстове, тя отразява или титлуването на определено лице, или общото теоретично знание за длъжността. Терминът е бил познат, но е заменян със славянско съответствие с доминиращ признак ‘търся истината, вода разследване’ (срв. етимологията на оригиналната латинска дума от *quaerere* ‘придобивам, желая, искам да получа’). Начинът на изписване в запазените примери подсказва, че се е спазвало произношението на група *qu* < **kweh* пред предни гласни като *y*, а не по-късното *v*. Съвременният интернационален термин *квестор* е семантично поливалентен и отразява лесната приспособимост на старото длъжностно название за магистрат с различни функции към разнообразни сфери на обществения живот, например: ‘народен представител, който брои гласове’; ‘лице, което следи при изпит’ (РБЕ / RBE); ‘институционално лице, упражняващо банков надзор в банковото и търговското право’, и др.

Куратор / curator, ѿ кураторъ. Терминът има най-интересното писмено присъствие от трите разглеждани названия. Това се дължи на голямата вариантност в славянските преводни съответствия. Византийското право го наследява от Юстиниановата терминология: *curatores aedium sacrarum* / *кураторѣсѣ тѣхъ ѿѣиѡн ѡѣѡн* са отговорници за императорската собственост, които нямат право да поставят знаци за имперска юрисдикция над отчуждено имущество на други лица, за да не възникнат съмнения за принуда при внасянето на доходи в държавната хазна (Gastgeber 2020: 26, 29; Bury 2015: 81). Те също са *ἐνδοξότατοι* – ясен символ за социален престиж и достойнство. Това е причината в Речника на Х. Лидъл и Р. Скот лексемата да няма никакво обяснение и да се извежда само от латинското *curator* (LS 1996: 986). Кураторът е още юридически представител на непълнолетни лица при сключване на сделки или опекун над тяхното имущество (Липшиц / Lipshic 1965: 105). Именно това значение развива *Еклогата* в своя 8. титул (Burgmann 1985: 198). В гръцкия оригинал производни думи се срещат общо 4 пъти, срещу което в славянския превод стоят формите *старѣшина*, *старѣшини* (2), *старѣшиниѣство*. Може да се направи заключението, че първата лексема *старѣшина* стои както вместо названието на длъжностно лице *куратор*, така и обозначава самата длъжност и служба на куратора, в гр. *кураторіа*, т.е. попечителството, опекунството и настойничеството, за което има още един словообразователен формант – *-ѣство* (Щапов / Shhapov 2011: 36, 110, в титул 7. за опеката над сираци; Благоев / Blagoev 1932: 188 – 189 превежда само с *настойник* и *настойничество*). Очевидно в семантиката на преводното славянско съответствие преобладава общоприетото значение на корена *старъ-*: ръководна обществена роля, водачество, първенство по качества мъдрост, опит, възраст и др.² В старобългарския корпус лексемата *старѣшина* е много

² Семантичният признак ‘старши, ръководен, престижен’ е в основата на един показателен пример от *Синтагмата на Властар*, който няма гръцки паралел. Това е обяснението за длъжността *претор*: *Прѣторъ ѣсть санъ старѣи или воевода* – Новаковић / Novaković 1907: 231.

богато представена, но като термин ‘попечител, опекун’ се извлича само от *Еклогата* (СтБР / StbR 2009: 736 – 738; Срезн / Srezn 1912, 3: 502 – 504; СДЯ / SDJA 2016, 11: 516). Веднага трябва да добавим отдавна известния факт, че *κουράτωρ* се превежда съвършено различно в *Номоканона в 14 титула без тълкования*, съхранен в руската Ефремовска кормчая от края на XI – началото на XII в., където *κουράτωρ* е *тиоуѣнство*, а *κουράτωρ* – *тиоуѣнъ, състроителъ* (Максимович / Maksimovich 2010: 433). Фактът е важен, тъй като преводите на *Еклогата* и *Номоканона в 14 титула* попадат в приблизително един и същ хронологически период, а според редица учени са преведени в Преслав. Те са запазени само в преписи от руска редакция и съдържат наслоения от местната езикова среда. Етимологията на заемката *тиоуѣнъ* в източнославянските езици е предмет на множество проучвания, сред които преобладава скандинавската или северногерманската теория, но разностранните съдебни и административни функции на *тиуна* изискват винаги ясна контекстуализация (по тези въпроси обобщено у Štěrříková 2018: 136 – 140).

В *Прохирона* основното преводно съответствие на *κουράτωρ* е *хранителъ* в същото контекстово значение ‘пазител, закрилник, опекун на отделната личност, който я представлява’ (титули 1.13, 2.2, 4.11, 7.22 и др.), подобно в еднокоренния глагол *хранити* ‘пазя, поставям под опеката на някого непълнолетно лице’. Със същата лексема обаче се превежда и *ἐπίτροπος* ‘епитроп; лице, което управлява собствеността на непълнолетни’ (1.13, 2.2, 4.11, 7.22 и др.)³. Според Е. Фрешфийлд, един от класиците изследователи на византийския паметник, в законодателните текстове на Исавърската династия длъжностите на куратора и епитропа не са били добре разграничени и именно в *Прохирона* се постига това (Freshfield 1928: 143). За славянския преводач обаче техните административно-съдебни задължения са си приличали, поради което е избрано преобладаващо общо съответствие (сравни *хранителъ* вм. *ἐπίτροπος* в 2.2, 2.6).

В *Синтагмата на Матей Властар* са засвидетелствани следните преводни съответствия на термина *куратор*: *младопитателъ*, *наблюдителъ*, *печаловъникъ*. От тях единствено *младопитателъ* отговаря на един гръцки кореспондент *κουράτωρ*, докато другите два термина превеждат повече от едно гръцко съответствие. Композитът *младопитателъ* (оглавление на 20. състав, 33. глава – Новаковић / Novaković 1907: 41) е интересно преводаческо решение, защото другаде се обяснява, че според византийското право на малолетните лица, т.е. момчета под 14 години и момичета под 12 години, се назначават възпитатели (епитропи), а на тези, които са над посочената възраст, но не са достигнали зрелостта, определена с 25-те години – куратори, т.е. пазители и настойници (Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013: 223, на съвременен сръбски *старателъ*). Лексемата *наблюдителъ* семантично също точно отговаря на признака ‘наблюдавам, надзиравам; упражнявам контрол; отговарям, грижа се за нещо’, каквато е функцията на куратора. Във варианта *наблюдѣникъ* обаче тя се използва срещу гр. *ἐπίτροπος*, чийто много по-чест превод е *приставѣникъ* (Новаковић / Novaković 1907: 81, 142, 194; за епитропа като настоятел в църква или училище през Възраждането вж. РБЕ / RBE). Последната лексема *печаловъникъ* съответства на три гръцки термина – *κουράτωρ*, *κηδεμών*, *φροντιστής* (Новаковић / Novaković 1907: 566), но има водещ семантичен признак, който ги сближава: *печаловати* ‘грижа се, попечителствам’, съответно *печаль* ‘грижа, застъпничество, покровителство’. Същият корен живее в днешния правен термин *попечител*, който назовава официално лице, определено да извършва правни действия от името на непълнолетни без пряка родителска грижа по една или друга причина (РБЕ / RBE). Всички посочени гръцки термини се отнасят към задълженията на пазител, попечител, настойник. Най-честото съответствие в *Синтагмата на Властар* за длъжностното лице *куратор* остава *печаловъникъ* и това се доказва не само от високата му фреквентност в основния текст, но и от споменатите вече *Латинскиѣ рѣчи*, където са оформени следните двойки: *κωράτωρ* – *печаловѣникъ*; *κουράτωρ* – *φροντιστής*. Второ доказателство е фактът, че в текста на *Синтагмата* е налице еднокоренна лексикална група, застъпена от лексема в ж. р. *печаловъница*, както и от глагола *печаловъничествовати*: *жена ко не вываеѣтъ печаловъница, ниже приставѣничества подѣходитъ слоуженіе, развѣ аще гдѣ мати или баба воудеть; ниже печаловъничествуюѣтъ ниже приставѣничествуюѣтъ, куратореѣсѣи оутѣ ἐπιτροπεѣсѣи* (Новаковић / Novaković 1907: 281, 416; на с. 553 авторът извежда, според мен неточно, глагола *печальничествовати*). Казусите се отнасят до различни забрани, например: в служба

³ Всички конкретни референции могат да се намерят в изданието на текста на *Прохирона* у Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2022. Първата цифра маркира титула, а втората – неговия параграф.

на опекун или епитроп не могат да встъпват монаси; лица, които са над 70 или под 25 години; жени, с изключение на най-близките сродници. Редица други казуси разкриват социалните взаимоотношения във византийското общество.

Накрая заслужава да се спомене, че придружаващият *Синтагмата* текст *Латинские рѣчи* добавя към анализа лексемата *промѣслѣникъ* в превод на *прокуратор* < *procurator*, което е латинското съответствие на епитропа (Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013: 20 – 21). Следователно разглежданият латински термин *куратор* е преминал през усвояване в гръкоезичната правна традиция и още там е развил разнообразни континуанти. При последвалата рецепция те са дали възможност на славянските преводачи да търсят най-точното семантично съответствие, без да спазват формалната словообразователна характеристика на лексемите. В съвременния български език *кураторът* е опекун, попечител; медицински надзорник или лекуващ; организатор и изложител на културни ценности (куратор на изложба), а според *Речника на българския език* лексемата е преминала в езика ни от немски.

Табуларий / tabellarius, ταβουλάριος, такоуларин > тавоуъръ. Длъжността *tabellio* се установява с Юстиниановото законодателство (Scott 1935; Новела 73: 5; Липшиц / Lipshic 1965: 150). Етимологически латинизмът се извежда от *tabella*, деминутив от *tabula* ‘плочка, плоска повърхност от различен материал, върху която се пише или рисува; впоследствие документ’, следователно изцяло се асоциира със запис, нещо написано. Длъжността е на нотариус, който заверява писмено документи за наследство, завещания и други граждански дела в присъствието на свидетели. Обвързаността на този съдебен служител с изготвянето на писмена документация на практика присъства във всички случаи, в които се използва терминът или негов заместител. Затова го срещаме най-напред в емблематичния титул 14. на византийската *Еклога*, посветен на броя на свидетелите и изискванията към тях при граждански дела: *ταβουλάριοι* 14.8, *ταβουλάριος* 14.9 (Burgmann 1985: 216; у Благоев / Blagoev 1932: 206 преведено с *нотариус*). Я. Щапов отбелязва, че в славянския превод терминът се запазва, защото очевидно е бил познат на преводача: *тавоуларин*, с различен *тавоуларин* (Щапов / Shharov 2011: 46, 140; в превода на Е. Липшиц това са параграфи 14.11 и 14.12). Логично е да се зададат въпросите откъде и как е придобито това знание и дали терминът е първичен, защото все пак текстът на превода е познат по най-стар препис едва от XIV в., когато натрупванията и влиянията върху него са многопосочни. Производни думи от латинизма се регистрират в руски грамоти също от XIV в. Затова е забележителна замяната на *табуларий* с *жюпанъ* в съкратените преписи на *Еклогата*, възникнали на Славянския юг по-късно, както и в трите най-ранни преписа на *Закона за съдене на людетe* от 1280 г. и от края на XIII – XIV в. Нека припомним, че това е най-старият славянски правен паметник, преводаческо и компилаторско дело на св. Методий основно по титули 17. и 18. на *Еклогата* (Максимович / Maksimovich 2004: 32, 40; Щапов / Shharov 2011: 194). Ако архаичните преписи отразяват първичното състояние на компилацията, то IX в., когато тя възниква, е ранен етап, за да е настъпила ясна стратификация на книжовните латинизми в старобългарската писменост, още по-малко в начеваща писмена правна традиция на славянството със собствена азбука. За К. Максимович замяната е ярък пример за адаптиращ превод поради отсъствието на длъжността *адвокат* в славянското общество (Максимович / Maksimovich 2004: 103 – 104). Ще си позволя обаче да оспоря, че правилното тълкуване на *табуларий* в случая е именно адвокат, юрист. Обяснението е твърде общо и не съответства на прецизно разписаните функции на нотариуса при изготвянето на писмена съдебна документация, при това в същия византийски паметник, от който са заимствани титулите за славянската компилация. Тъй като формата *жюпанъ* < *жоупанъ* веднъж съответства на гр. ἄρχων и това е смислово адекватен превод, а втори път – на *ταβουλάριος*, най-вероятно водещият семантичен признак ‘управител на жупа, господар, владетел, знатно лице, военачалник’⁴ се е разпрострял и върху втория гръцки кореспондент. Разбира се, това е сигнал за непознаване или липса на длъжността, но е и опит за по-голяма яснота и езикова икономия, тъй като *Законът за съдене на людетe* тълкува контекста сходно на *Еклогата*: свидетелите не трябва да свидетелстват по устни сведения дори да са

⁴ Традицията ἄρχων да се превежда с *начальникъ жоупы*, се запазва и в *Синтагмата на Властар* – Новаковић / Novaković 1907: 194.

знатни (или отговорни длъжностни лица). Правното съдържание на двата параграфа от *Еклогата* е прецизирано: от свидетелите се изисква дори ако са съдебни чиновници табуларии, да не правят изявления въз основа на слухове; да не се вярва на думата на табулария, ако свидетелят не е подписал собственоръчно писменото си изявление. От казаното проличава високата обществена отговорност на този служител за истинността на показанията и справедливостта на съдебното производство.

В славянския превод на *Прохирона* липсва терминът *табуларий*, а в титул 14.1, в който се подразбира наемане на нотариус за писмено изповядване на сделка (εἰ δὲ διὰ ταβελλίονος γίνεται), е налице неутрален израз *аще же свѣщанниѣмъ вывѣяеть* (свѣщанниѣ ‘договор’, свѣщати сѧ ‘договарям се, уреждам’). В същото време обаче присъстват длъжностни названия със славянски произход, при които грамотността е професионално задължение. Те се изграждат на основата на общия корен от *пѣсати* > *писати*. Такива са *памѣтописецъ* за *хартоуларіос* ‘висш чиновник, който отговаря за писмените регистри по финансови въпроси и държавните актове’ (15.6), *писецъ* в 11.7 ‘чиновник, който съставя завещание’ за същото, но в 21.7 за *γραφεὺς τῆς διαθήκης*. *Хартоуларии* се пази както в *Ефремовската кормчая*, така и в славянския превод на *Еклогата* (Щапов / Shhapov 2011: 127 – 128; Максимович / Maksimovich 2010: 494). В превода на *Прохирона* се проявява стремежът към самобитност на превода на „наш славянски език“ и замяната на редица термини с домашни съответствия е очаквана (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2021: 115 – 116).

Синтагмата на Властар предлага на изследователите една от най-интересните замени на *ταβουλάριος* с *номикъ* < *νομικός* ‘обобщен термин за служител на византийския нотариат’, както показва специализираното изследване на Дж. Бубало (Бубало / Bubalo 2004). С една дума, латински термин се заменя от гръцки, а не от славянски. Авторът не само коригира лексикографски грешки да се отъждествява неуместно *номикъ* с *икономъ*, но богато анализира референцията на термина към сръбската действителност, задълженията на този служител в държавната или църковната канцелария и взаимодействието поради влиянието на Дубровник на термините *νομικός* – *νοτάριος* (Бубало / Bubalo 2004: 52 – 53, 61 и др.). Ще се спра на един немаловажен въпрос от битуването на термина в *Синтагмата на Властар*. Тук е налице същият пример, който се среща още в *Закона за съдене на людетѣ*:

Закон за съдене на людетѣ

Свѣдители слоуха да не свѣдѣтельствують глѣше
яко слышахомъ ѿ кого сего дължника. или ино
что свѣдѣтельствующе ѿ слоуха. аще и жюпани
соуть. иже свѣдѣтельствѣю (ЗСЛ / ZSL 1961: 52)

Синтагма на Властар

Свѣдѣтелиѣ слоухъ да не свѣдѣтельствують,
глаголюште яко слышахомъ отъ нѣкоего оиѣнци
длжноу быти, или оиѣнци низложѣнноу, аште и
тавоулари воудотъ иже сѧ свѣдѣтельствуюштеи.
о грѣховныхъ во ноужда, ноужда ѣсака привести
свѣдѣтелиѣ а не гласи ихъ (Новаковић / Novaković
1907: 242).

Като цяло в *Синтагмата на Властар* преобладава по честотност терминът *номикъ*. В полето на някои нейни преписи в цитирания контекст от 4. състав, глава 9. стои маргиналната глоса *тавоуларіи же оу насъ иномици*, а в други, като запазения в Библиотеката на БАН под № 70 от средата на XV в., само *тавоуларіи* – *номици*⁵, л. 122б. Основата на това постановление според солунския свещеноиннок Матей Властар е 123. новела на Юстиниан, но сходни казуси за принципната роля на благородните и достойни свидетели има в 27. глава на *Прохирона* (Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013: 175), както и в *Еклогата*, но в нейния 14. титул, а не в титулите, смятани за градиво на славянската компилация *Закон за съдене на людетѣ*. Това открива въпроса за

⁵ Ръкописът от хранилището на БАН – *БАН 70*, се използва по дигиталното копие на адреса на сайта Кирилометодикон: <https://repo.kmnc.bg/s/kmnc/item/60991>.

влиянието на византийските преработки на *Еклогата* и на така наречената частна *Еклога* върху първите юридически преводи и компилации, усложнявайки категоричното мнение какво точно са знаели за латинските съдебни длъжности първите славянски преводачи и на какво се е опирал техният избор. Изводите на Т. Суботин-Голубович и Дж. Бубало за термина *табуларий* са напълно основателни: той не оставя жизнени следи в писмените текстове, но преводачът на глосара *Латинские рѣчи* към *Синтагмата* съвсем ясно си е давал сметка с какво може да го замени (Бубало / Bubalo 2004: 269; Суботин-Голубович / Subotin-Golubović 2013: 21). Забележителният юридически свод на Матей Властар от 1335 г. е най-значимият преводен законов паметник сред южните славяни от епохата на Андроник III Палеолог (1325 – 1341). Неговият гръцки оригинал отразява важната тенденция да се проявява респект към византийския правен класицизъм от миналите епохи, да се обединяват наново светскоправни и каноничноправни паметници за приложение в конкретната съдебна дейност. Този паметник е най-богатият на латински термини от всички преводни византийски правни източници на Славянския юг. Този факт може да се подкрепи с редките определения за незаконните бракове сред латините: *нефарионъ* (nefarius ‘безбожен, нечестив’), *дамнатонъ* (damnatus ‘осъдителен’), *икгѣсть* (egestus ‘отхвърлен’ – цитирано по *БАН* 70, л. 105б) и др.

Днес лексемата *табуларий* може да се срещне в специализираната литература; като ефектен слоган на фирми за счетоводна дейност⁶, а най-новото попълнение в еднокоренното гнездо е, разбира се, таблетът – устройство за създаване и обработка на графики и визуализация на компютърен екран. Терминът *нотариус* ‘съдебен чиновник, който заверява с подпис и печат документи’ (РБЕ / RBE; смята се за преминал през руски) не се нуждае от обяснение поради яркото си присъствие в общественния живот и медии.

В заключение може да се направят следните предварителни изводи въз основа на изворовия материал според поставената задача: **1.** Разглежданите латинизми се предават по различен начин в трите преводни славянски паметника. Това се дължи на различните преводачески принципи, обусловени от обществено-историческите нужди за възникването на даден превод в славянска среда; **2.** Неизменно действа стремежът към одомашняване на понятията, за което или се намира подходящо славянско съответствие, или чуждият термин се глосира, или пък се въвежда по-актуален и разбираем чужд. Този процес съчетава в себе си както интелектуализацията на книжовната лексика, така и необходимостта от нейната функционалност за нуждите на толкова важна обществена сфера като съдопроизводството; **3.** Откроява се общ пласт от повтарящи се домашни названия за съдебни длъжности. Това свидетелства за приемственост в правната традиция на славянството през различни епохи и в различни центрове. Забележително е, че в строго терминологичната сфера не действа продуктивният метод на калкирането за адаптация на чужда културна лексика поради липсата на реални референти за някои от названията, затова се търси семантично съответствие от общоупотребимия словен фонд; **4.** Гръцкото посредничество за усвояването на латинизмите от сферата на юриспруденцията в орбитата на *Slavia Orthodoxa* е още един аспект на цивилизационното влияние на Византия и оформянето на *Byzantine Commonwealth* в книжовната и културната сфера. Латинизмите от този тип в славянските писмени текстове следва да се проучват целенасочено и системно: транслитерация, правопис, словообразуване, терминотворчество, преход на термина от Средновековието към съвременното, създаване на електронни бази от данни (вж. общи теоретични положения у Вин / Vin 2018: 16 – 18). Техническата страна обаче не може да измести проучването им като *феномен на културата*, каквото е самото понятие *юридически език*, от диахрония към неговите модерни форми на съществуване. Път към историята на термините са славянските текстове на средновековното право. Те имат водеща роля, защото, за разлика от византийската имперска система, в която съществуват юридически училища и правни школи за изучаване на самия „юридически жаргон“, липсата на подобни данни за Българското средновековие задължава именно старата книжнина и архетипните модели на правните понятия в нея да заемат мястото на липсващите източници от друг характер.

⁶ <https://papagal.bg/eik/206647361/a57d>.

Цитирана литература / References

- Благоев 1932: Благоев, Н. П. *Еклога*. Университетска библиотека 122. София, Гутенберг. (Blagoev 1932: Blagoev, N. P. *Ekloga*. Universitetska biblioteka 122. Sofia: Gutenberg.)
- Бубало 2004: Бубало, Ђ. *Српски номици*. Београд, Византолошки институт САНУ. (Bubalo 2004: Bubalo, Ђ. *Srpski nomici*. Beograd: Vizantološki institut SANU.)
- Вин 2018: Вин, Ю. Я. Рецепция и транслитерация понятий и терминов византийского права: когнитивные аспекты систематизации. – *Вестник ВГУ*. Серия 4. Т. 23/5, с. 6 – 24. (Vin 2018: Vin, Ju. Ja. Recepsija i transliteracija ponjatij i terminov vizantijskogo prava: kognitivnye aspekty sistematizacii. – *Vestnik VGU*. Serija 4. T. 23/5, pp. 6 – 24.)
- Ефимова 2011: Ефимова, В. *Наименования лиц в старославянском языке: Способы номинации и приоритеты выбора*. Москва: РАН. (Efimova 2011: Efimova, V. *Naimenovanija lic v staroslavjanskom jazyke: Sposoby nominacii i prioritety vybora*. Moskva: RAN.)
- ЗСЛ 1961: *Закон судный людем краткой редакции*. Под ред. М. Н. Тихомирова. Москва: Издательство Академии наук СССР. (ZSL 1961: *Zakon sudnyj ljudem kratkoj redakcii*. Pod red. M. N. Tihomirova. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.)
- Липшиц 1965: Липшиц, Э. *Эклога: Византийский законодательный свод VIII века*. Москва: Издательство Наука. (Lipshic 1965: Lipshic, Je. *Jekloga: Vizantijskij zakonodatel'nyj svod VIII veka*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.)
- Максимович 2004: Максимович, К. А. *Законъ соудныхъ людѣмъ. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*. Москва: Древлехранилище. (Maksimovich 2004: Maksimovich, K. A. *Zakon soydnyi ljud'm. Istochnikovedcheskie i lingvisticheskie aspekty issledovanija slavjanskogo juridicheskogo pamjatnika*. Moskva: Drevlehranilishhe.)
- Максимович 2010: Максимович, К. А. *Византийская синagma 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*. Т. I – II. Frankfurt am Main. (Maksimovich 2010: Maksimovich, K. A. *Vizantijskaja singagma 14 titulov bez tolkovanij v drevnebolgarskom perevode. Slavjano-grecheskij, grechesko-slavjanskij i obratnyj (slavjanskij) slovoukazateli*. T. I – II. Frankfurt am Main.)
- Новаковић 1907: Новаковић, Ст. Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. – *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*. Прво одељење, споменици на српском језику, књ. IV, у Београду. (Novaković 1907: Novaković, St. Matije Vlastara Sintagmat. Azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila. – *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*. Prvo odeljenje, spomenici na srpskom jeziku, knj. IV, u Beogradu.)
- Петровић 1991: Петровић, М. *Законоправило или Номоканон светог Саве. Иловички пренпис 1262 година*. Горњи Милановац: Дење новине. (Petrović 1991: Petrović, M. *Zakonopravilo, ili, Nomokanon svetoga Save. Plovički prepis 1262. godina*. Gornji Milanovac: Deđe novine.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [17.04.2024] (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik (online)*. 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [17.04.2024])
- СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)*. Т. 11. Москва: Азбуковник. (SDJa: *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI – XIV vv.)*. T. 11. Moskva: Azbukovnik.)
- Срезн: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 3. 1912. СПб.: Типография Императорской академии наук. (Srezn: Sreznevskij, I. I. *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam*. T. 3. 1912. SPb.: Tipografija Imperatorskoj akademii.)
- СтбР 1999, 2009: *Старобългарски речник*. Т. 1; Т. 2. София: Валентин Траянов. (StbR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*. T. 1; T. 2. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Суботин-Голубовић 2013: Суботин-Голубовић, Т. *Матија Властар Синтагма*. Београд: САНУ. (Subotin-Golubović 2013: Subotin-Golubović, T. *Matija Vlastar Sintagma*. Beograd: SANU.)
- Цибранска-Костова 2021: Цибранска-Костова, М. *Прохирон / Закон градски. Юридическото наследство на православното славянство*. София: Валентин Траянов. (Tsibranska-Kostova 2021: Tsibranska-Kostova, M. *Prohiron / Zakon gradski. Yuridicheskoto nasledstvo na pravoslavnoto slavyanstvo*. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Щапов 2011: Щапов, Я. Н. *Византийская „Еклога законов“ в русской письменной традиции*. Исследование, издание текстов и комментарии. СПб.: Изд. Олега Абышко. (Shhapov 2011: Shhapov, Ja. N. *Vizantijskaja "Jekloga zakonov" v russkoj pis'mennoj tradicii*. Issledovanie, izdanie tekstov i kommentarii. SPb.: Izd. Olega Abyshko.)
- Burgmann 1983: Burgmann, L. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. Herausgegeben von L. Burgmann, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Bd. 10. Frankfurt am Main: Löwenklau – Gesellschaft e.V.

- Bury 2015: Bury, J. B. *The Imperial Administrative System in the Ninth Century: With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos* (Cambridge Library Collection – Medieval History). Reprint edition. Cambridge: University Press.
- Freshfield 1928: Freshfield, E. H. *A Manuel of Eastern Roman law. The Procheiros nomos. Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879*. Cambridge: University Press.
- Gastgeber 2020: Gastgeber, Ch. The Byzantine Imperial Chancery and its Language Policy from Justin II to Leo III (Six – Eight Centuries): From Latin to Greek. – *Medieval Worlds*, 11, pp. 17 – 59.
- LS 1996: *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Clarendon press.
- Miklosich 1977: Miklosich, F. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Emendatum auctum. Reprint. Wien 1862 – 1865. Neudruck der ausgabe. Wien: Scientia Verlag Aalen.
- Penna, Meijering 2022: Penna, D., R. Meijering. *A Sourcebook on Byzantine Law. Illustrating Byzantine Law through the Sources*. Medieval Law and Its Practice. Vol. 34. Leiden – Boston: Brill.
- Scott 1932: Scott, S. P. The Civil Law (17 vols.). Cincinnati, The Central Trist Company, vol. XVI. <https://droitomain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/N18_Scott.htm> [06.06.2023]
- Štěříková 2018: Štěříková, H. *Skandinávské elementy v jazyce staroruského práva*. Praga: Univerzita Karlova.
- Zepos 1962: Zepos, I., P. Zepos. Prochiron. – In: *Jus Graecoromanum. Vol. 2. Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia aalen, pp. 114 – 228.

THE LEGAL PROFESSIONS IN THE MIDDLE AGES: QUESTOR, CURATOR, TABULLARIOS IN A SLAVIC CONTEXT

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract. The article analyses the written presence of three Latin terms in the most important Slavic legal compendia translated from Greek at different times and geographical points of Slavia Orthodoxa: the Slavic translation of the *Eclogue* from the 10th century, the *Prochiron* from the beginning of the 13th century, and the *Matthew Blastares' Syntagma* from the end of the 14th century. They form an integral part of the cultural lexicon as terms used to designate persons exercising judicial, judicial-administrative or custodial functions. The aim is to derive regularities in the legal culture of Bulgarians and South Slavs in the Middle Ages by comparing the way in which they appear in the sources. Thus, the author, without commenting specifically on the controversies surrounding the localization of these translations, sees them as a source of a high level of intellectualization of the Old Bulgarian literary vocabulary and as a proof of the continuity of the legal culture. Such cognitive questions can benefit lawyers, philologists, translators, etc.

Keywords: *medieval Slavic law, Latin terms, legal language*

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113, Bulgaria